

Marek SOBCZYŃSKI
Uniwersytet Łódzki

POLSKIE DOŚWIADCZENIA W ZAKRESIE BADANIA GRANIC RELIKTOWYCH I KRAJOBRAZU POGRANICZA

Można uznać za paradoks, iż w czasie, gdy w zjednoczonej Europie trwa proces likwidacji granic międzypaństwowych lub redukcji ich znaczenia, na gruncie polskiej geografii politycznej podejmuje się studia nad granicami historycznymi. Trzeba jednak pamiętać, że w demokratycznych państwach Europy badano problematykę granic już od początku XX w., podczas gdy w Polsce, poza próbami takich badań w okresie przedwojennym, nie możemy pochwalić się zbyt dużą liczbą takich opracowań (Sobczyński 1993a). Taki stan rzeczy wynika z ograniczeń okresu komunistycznego, podczas którego w praktyce nie można było prowadzić w Polsce badań naukowych z zakresu geografii politycznej.

Wspomniane badania z okresu międzywojennego inspirowane były zresztą przez amerykańskiego geografa politycznego Richarda Hartshorne'a (1933) i dotyczyły obszaru Górnego Śląska. To właśnie ta publikacja wywołała w literaturze geograficznej szeroką dyskusję, w wyniku której Hartshorne, jak sam to powiedział w grudniu 1935 r. w St. Louis na Kongresie Stowarzyszenia Amerykańskich Geografów (AAG), zdecydował się doprecyzować zastosowaną wówczas terminologię dotyczącą granic. Podczas kongresu wygłosił referat, w którym po raz pierwszy zdefiniował pojęcie „granica reliktowa” (*relict boundary*) jako antecedentna granica pozbawiona funkcji politycznej, lecz nadal istniejąca w krajobrazie kulturowym. Współcześnie termin „granica reliktowa” nie jest już ograniczany jedynie do granicy antecedentnej, może być też reliktową granicą subsekwentną¹.

¹ Granica antecedentna to granica pierwotna w stosunku do form zagospodarowania przestrzennego, granica subsekwentna ma charakter wtórny wobec tych form.

Polska jest obszarem o szczególnym w Europie natężeniu zmian granic międzypaństwowych w ciągu ostatnich wieków, ustępującym chyba tylko Bałkanom, co bez wątpienia miało duży wpływ na krajobraz kulturowy naszego kraju. Że tak jest istotnie, wiadomo niemal powszechnie, wystarczy spojrzeć na mapę sieci komunikacyjnej – gęstej w byłym zaborze niemieckim i znacznie rzadszej w zaborze rosyjskim. Niestety badania trwałości i zmienności granic oraz ich wpływu na krajobraz kulturowy pogranicza nie zajmują w polskiej geografii politycznej znaczącej pozycji.

Przez niemal wiek studia nad dawnymi granicami były domeną niemal wyłącznie historyków (Halecki 1917, Semkowicz 1919, Natanson-Leski 1922, Zajączkowski 1951, Arnold 1951, Tyszkiewicz 2003).

Podobnie jest także w innych państwach. Australijski geograf polityczny John R.V. Prescott (1965) stwierdził wręcz, że „geografowie są świadomi wpływu, jaki granice mogą wywierać na rozwój krajobrazu kulturowego. Jednakże w wielu przypadkach badanie tego wpływu jest tylko częścią prac zajmujących się zmianami granic lub problemami z nimi związanymi”. Nieco więcej uwagi poświęca się zagadnieniom wpływu granicy na krajobraz kulturowy w badaniach prowadzonych w Stanach Zjednoczonych (Augelli 1980, Frazier 2000, 2001), Szwajcarii (Gallusser 1983, Leimgruber 1983) oraz w Austrii (Weigend 1950, Kałuski 1983).

Kwestiami granic reliktowych zaczęto się w Polsce interesować na gruncie geograficznym incydentalnie już w połowie lat 60. XX w., ale badania terenowe na szerszą skalę podjęto dopiero w połowie lat 80.

Pierwsza praca na ten temat ukazała się w łódzkim ośrodku geograficznym, pionierskim pod względem badań granic reliktowych. Studium wykonane przez Ludwika Straszewicza dotyczyło byłej granicy rozbiorowej (a także granicy Polski międzywojennej) na Prośnie, w okolicach Praszki i Gorzowa Śląskiego, i skupiło się na zagadnieniu funkcjonowania gospodarki byłego pogranicza oraz wadliwych migracji ludności. Opracowanie to oparto na tradycyjnej metodologii geografii społeczno-ekonomicznej, z przewagą metody opisowej (Straszewicz 1964, 1965, Straszewicz, Kucharska 1972).

Ciekawą próbę podjęli studenci historii z Uniwersytetu Warszawskiego, podczas letniego obozu naukowego pod kierunkiem młodego wówczas badacza (później jednego z najznakomitszych polskich historyków) Jerzego Holzera (1980). Podczas badań terenowych w Golubiu-

-Dobrzyniu, mieście dualnym, przedzielonym niegdyś rosyjsko-pruska granicą rozbiorową, prowadzili badanie granicy reliktovej w przestrzennym układzie osadniczym oraz w świadomości mieszkańców. To pionierskie badanie, choć miało ograniczony przestrzennie zakres i nie miało charakteru studiów pogłębionych, przyniosło jednak pewien przełom, dowodząc, iż w warunkach słabnącego reżimu komunistycznego (był to okres formowania się ruchu społecznego „Solidarność”), podobne badania stają się w ogóle możliwe. Niestety przed kilkoma miesiącami dość niespodziewanie historia przyniosła wyjaśnienie tajemnicy zgody władz komunistycznych na prowadzenie tego typu badań, gdyż opiekun naukowy owego studenckiego obozu naukowego przyznał się do świadomej współpracy z komunistyczną służbą bezpieczeństwa.

Opublikowanie wyników powyższych badań dało asumpt do podjęcia pogłębionych i obejmujących całą Polskę badań nad granicami reliktowymi w łódzkim ośrodku geograficznym, jak się dziś okazuje, bez świadomości ewentualnych konsekwencji podjęcia tego tematu badawczego bez zgody władz komunistycznych. Szczęśliwie dla badacza, opublikowanie drukiem końcowego raportu z badań nastąpiło już w wolnej Polsce, a częściowe raporty ukazywały się w trakcie prowadzenia badań terenowych w formie niepublikowanych referatów konferencyjnych, a zatem nie podlegały obowiązującej wówczas cenzurze. Władze komunistyczne nie dopuszczały prowadzenia badań, których wyniki jednoznacznie ukazywały ich nieskuteczność w unifikacji przestrzeni państwa. Granice reliktovej dało się wykryć w przestrzeni pomimo wieloletnich prób ich zatarcia, ale co gorsze, trwały one także w świadomości mieszkańców, podważając całą powojenną propagandę komunistyczną, dowodzącą powszechności akceptacji nowych granic przez społeczeństwo.

Łódź była tym ośrodkiem geograficznym w Polsce, w którym pod kierunkiem Marka Kotera powstała pierwsza jednostka specjalizująca się w badaniach oraz kształceniu studentów z zakresu geografii politycznej. Studia nad granicami reliktowymi w Polsce podjął w Łodzi w połowie lat 80. XX w. Marek Sobczyński (1984, 1986, 1988). Ograniczenia natury politycznej oraz obowiązująca jeszcze wówczas w polskiej geografii scjentystyczna metodologia badań, oparta na metodach statystyczno-matematycznych, sprawiły, iż pionierskie studia nad granicami reliktowymi miały charakter odległy od podejścia humanistycznego. Skoncentrowano się przede wszystkim na wykazaniu

istnienia granic reliktowych w Polsce, ich inwentaryzacji (Sobczyński 1984) i charakterystyce, głównie na podstawie analizy form użytkowania ziemi oraz fizjonomii zabudowy byłych pograniczy (Sobczyński 1993b). Podjęto również próbę zbadania trwałości granic reliktowych w świadomości mieszkańców, ale z wymienionych wyżej powodów, ta część badania nie została opublikowana i znalazła się jedynie w masywnym rozprawie doktorskiej (Sobczyński 1988).

W wyniku omawianych badań zdefiniowano na gruncie polskiej geografii politycznej niektóre pojęcia związane z badaniem granic reliktowych.

Krajobraz administracyjny – to funkcjonujący na danym obszarze system ustroju administracyjnego oraz jego egzemplifikacja przestrzenna w postaci wszelkich podziałów przestrzeni stosowanych w procesie administrowania regionem (rządowe i samorządowe jednostki administracyjne wszelkich szczebli oraz podziały specjalne, np. wojskowe, kościelne) (Sobczyński 1994a, 2000).

Stabilnością granicy nazwano jej utrzymywanie się na określonym odcinku w historycznie znacząco długim okresie, z czym wiąże się kulturowe, gospodarcze, a przeważnie także etniczne zróżnicowanie pograniczy. Natomiast zróżnicowanie pograniczy, pomimo ustania pełnienia przez granicę funkcji bariery politycznej, określono jako **trwałość granicy** (granica reliktowa). Granica reliktowa ujawnia się w przestrzeni przez **bezpośrednie ślady granicy** (elementy jej demarkacji – słupki graniczne, drogi graniczne, przesieki leśne, oraz infrastruktura techniczna byłej granicy – komory celne, strażnice itp.). Niebezpośrednie ślady granicy reliktovej ujawniają się w różnorodnych formach zróżnicowania byłych pograniczy, w tym w odmiennym sposobie użytkowania ziemi i różnej fizjonomii zabudowy.

Opracowano i zastosowano do badań matematyczny **miernik efektu granicy** E (przybierający wartości w przedziale 0–100), który wyraża się wzorem:

$$E = \frac{\bar{X}_1 - \bar{X}_2}{\bar{X}_1 + \bar{X}_2} 100$$

gdzie \bar{X}_1 i \bar{X}_2 są wartościami danego zjawiska odpowiednio dla dwóch pograniczy rozdzielonych granicą reliktową (Sobczyński 1993b).

Sobczyński badał całe jednostki administracyjne (powiaty w badaniach makroskalowych, sołectwa w badaniach terenowych) położone w pasach bezpośrednio przylegających do byłych granic poli-

tycznych na obszarze całej Polski. Analizując zróżnicowanie form użytkowania ziemi, oparto się na zestawieniach statystycznych dla powiatów, uwzględniając 15 takich form (m.in. grunty orne, sady, pastwiska, wody płynące, drogi, koleje, tereny zabudowane).

Natomiast analizę fizjonomii zabudowy prowadzono na podstawie inwentaryzacji terenowej w skali sołectw przyległych do granicy reliktovej, odrębnie rozpatrując formy domów mieszkalnych oraz poszczególnych zabudowań gospodarczych, jak również kształty i położenie działek siedliskowych. Ogółem analizowano 58 cech różnicujących fizjonomię zabudowy pograniczy.

Zasadnicze wnioski płynące z badań Sobczyńskiego ukazały kilka prawidłowości w zakresie granic reliktowych w Polsce. Ustalono wprost proporcjonalną zależność trwałości granicy reliktovej od stopnia stabilności granicy na danym odcinku, ale jedynie w zróżnicowaniu form użytkowania ziemi obu byłych pograniczy. Nie odnotowano tej prawidłowości w zakresie fizjonomii zabudowy, co wynika z większej trwałości w krajobrazie kulturowym Polski elementów użytkowania ziemi niż zabudowy, która uległa destrukcji podczas kolejnych wojen. Inna prawidłowość, to zależność zróżnicowania form zabudowy od okresu, jaki upłynął od chwili ustania pełnienia przez granicę jej funkcji politycznej. Im ten okres jest dłuższy, tym mniejsze jest zróżnicowanie fizjonomii zabudowy. W krajobrazie kulturowym Polski odbicie znajdują przede wszystkim te granice reliktovej, które funkcjonowały w początkowym stadium industrializacji badanych ziem. Choć proces ten przebiegał w poszczególnych zaborach w różnym czasie i z różną siłą, to jego skutki nadal są dostrzegalne w przestrzeni. Także w świadomości mieszkańców byłych pograniczy istnienie granicy reliktovej jest głęboko zakorzenione, mimo iż w niektórych przypadkach od czasu likwidacji granicy nastąpiła całkowita wymiana ludności jednego z pograniczy, spowodowana przymusowym wysiedleniem mieszkańców po II wojnie światowej.

Po upadku w Polsce systemu komunistycznego, od początku lat 90. badanie granic reliktowych stało się wreszcie możliwe w pełnym zakresie. W ośrodku łódzkim wykonano szereg prac magisterskich poświęconych różnym granicom reliktowym, istniejącym na terytorium Polski. Stosowano w zasadzie ten sam wzorzec badawczy, który przyjęto w opracowaniu Sobczyńskiego, lecz poszerzono go o metodologię nauk społecznych, głównie metody socjologiczne zastosowane do badania granic reliktowych w świadomości mieszkańców byłych

pograniczny (Supernat 1989, Antonowicz 1996, Kaczyński 1997, Orłowski 2002, Kozłowski 2004). Cykl przeprowadzonych badań potwierdził wcześniejsze ustalenia Sobczyńskiego, ale ujawnił również silną trwałość granic reliktowych w świadomości mieszkańców pogranicza. Wykazał także, iż granice, mające charakter wewnątrzpaństwowych, np. między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim i Księstwem Siewierskim albo pomiędzy Rzeszą Niemiecką a Generalnym Gubernatorstwem, nie miały tak znaczącego wpływu na krajobraz kulturowy, jak granice międzypaństwowe.

W szeregu prac realizowanych w ośrodku łódzkim analizowano także granice reliktowe na poziomie niższych szczebli podziału administracyjnego kraju (Sobczyński 1994a, b, 1997, 2000, Rochmińska 1993, Machlak 1996, Pawlaczek 1997, Turczyn 2000, Barwiński 2002, 2004, Figlus 2007). Po raz kolejny powrócono również do analizy jednego z najbardziej stabilnych odcinków granicy reliktovej w Polsce na rzece Prośnie (Heffner, Rykała 1999, Koter 1999). Ostatni autor wprowadził do literatury anglojęzycznej polski termin „kresy”, oznaczający szczególny rodzaj pogranicza (*frontier*) o specyficznych cechach politycznych, społecznych i gospodarczych (Koter 1997, Koter, Kulesza 2001). Tak pojmowane „kresy” cechuje odmiennosc geograficzna, peryferyjność, słaba dostępność komunikacyjna, izolacja, słabe zaludnienie, a co za tym idzie rzadka sieć miast, niedorozwój oraz zapóźnienie społeczno-ekonomiczne i cywilizacyjne, podporządkowanie i zależność od innych regionów, wielokulturowość i specyficzny „kresowy” etos, odmiennosc prawna oraz niestabilność polityczna.

Bogaty dorobek badawczy Katedry Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego w zakresie granic reliktowych i krajobrazu kulturowego pogranicza dał asumpt do organizacji międzynarodowych konferencji z geografii politycznej, poświęconych m.in. pograniczom. W 1988 r. podczas I konferencji w Łodzi i Wieluniu dyskutowano na temat *Boundaries and frontiers – social, political and economic problems*. II Konferencja w 1990 r. w Białowieży dotyczyła *Minority problems within borderlands*. III Konferencję w 1992 r. w Księżych Młynach poświęcono problematyce *Inner borders, region and regionalism*. Podczas V Konferencji w Wiśle omawiano kwestię *Borderlands and transborder regions – geographical, social and political problems*. Temat VII Konferencji w Bogatyni i Görlitz (Niemcy) w 2000 r. brzmiał *Changing role of border areas and*

regional policies. Również dwie ostatnie konferencje nie odbiegały daleko od tematu pogranicza. W 2002 r. w Krynicy i Bardejovie (Słowacja) omawiano problem *Role of ethnic minorities in the border regions*, a w 2004 r. w Wigrach i Vištītis (Litwa) *Role of the borderlands in the united Europe*. Plon tych dokonań był publikowany w kolejnych tomach periodyku *Region and Regionalism* (Sobczyński 2006).

Upadek systemu komunistycznego zaowocował także podjęciem badań granic reliktowych w innych ośrodkach geograficznych Polski. Drugim ośrodkiem, w którym zainteresowano się granicą reliktową, był Wrocław. W 1993 r. Brygida Moj (Solga) podjęła po raz kolejny temat granicy reliktovej na Prośnie (Moj 1993). W pracy tej zastosowano przeważnie terminologię zaproponowaną przez Sobczyńskiego, odchodząc jednak od ujęcia czysto scjentyistycznego na rzecz metod społecznych.

W ośrodku wrocławskim badania granic reliktowych kontynuował Gerard Kosmala (1999, 2000, 2001, 2003, Kosmala, Spallek 2005) z Zakładu Geografii Regionalnej i Turystyki Uniwersytetu Wrocławskiego. Autor ten, przyjmując częściowo aparat badaczy i metodologiczny zastosowany w pracach Sobczyńskiego, wprowadził również swoje własne, w warunkach polskich innowacyjne, elementy metodologiczne. Dotyczyło to w szczególności badania trwałości granic reliktowych w świadomości mieszkańców, do którego Kosmala w szerokim zakresie wykorzystał socjologiczną metodę biograficzną. Podczas wywiadów z mieszkańcami byłych pograniczy uzyskano nadzwyczaj ciekawy materiał badawczy, pozwalający skonfrontować stan świadomości po obu stronach granicy reliktovej. Do analizy zastosowano metodę typologiczną, polegającą na wyselekcjonowaniu najtrwalszych elementów granicy politycznej, które najmocniej utkwily w świadomości. Metoda ta pozwala zarazem ukazać wzajemne powiązania oraz przyczyny, a przez to określić pełny obraz granicy trwającej w świadomości mieszkańców byłych pograniczy. W ośrodku wrocławskim prowadzono także badania nad granicą kulturową w południowo-zachodniej Opolszczyźnie (Koronczak 1998) oraz nad granicami cywilizacyjnymi na wschodzie Polski (Odelga 2002, Sakowska 2002).

Najpóźniej studia nad granicą reliktową podjęto w ośrodku krakowskim. Tomasz Padło (2003) z Zakładu Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Jagiellońskiego zajął się fragmentem zaborczej granicy reliktovej na północ od Krakowa, którą w tym samym fragmencie

przed 20 laty badał Sobczyński. Badania Padły w znacznie większym stopniu niż poprzednie wkraczały jednak w sferę społeczną, gdyż dotyczyły nie tylko świadomości istnienia granicy reliktovej, ale także zachowań społecznych, które owa granica generuje. Padło wykazuje odmiennosc postaw wyborczych mieszkańców byłych pograniczy, potwierdza stabilność bylej granicy rozbiorowej wprawdzie nie jako granicy politycznej, ale administracyjnej, oraz pełnienie przez nią nadal realnej funkcji bariery dla kontaktów międzyludzkich (Padło 2005). Problematyka badawcza granic reliktowych pojawiła się w ośrodku krakowskim także w badaniach Marty Moskał, dotyczących świadomości regionalnej mieszkańców polskich części Orawy i Spiszu (Moskał 1999), jak również w badaniach regionu bieszczadzkiego (Janas 2005).

Dość skromnie, jak na posiadany potencjał badawczy, w studia nad granicami reliktowymi włącza się ośrodek warszawski. Wymienić tu należy przede wszystkim opracowania pracowników Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Zbigniew Rykiel (1997, 2000) zajmował się istotą granic w Polsce, w tym granicy reliktovej, a także problematyką kresową. Natomiast Mariusz Kowalski omawiał szeroko problem granic reliktowych w świetle postaw politycznych mieszkańców regionów historycznych Polski (Kowalski 2000), a ostatnio zajął się sprawą funkcjonowania księstw w historii polskiego ustroju terytorialnego (Kowalski 2007). Do kwestii polskich tradycji badań granic reliktowych odniósł się również Piotr Eberhardt (2004).

Reasumując, polskie geograficzne badania granic reliktowych nie mają długiej tradycji, incydentalnie pojawiły się w końcu lat 60. XX w., a rozwinęły dopiero w połowie lat 80. Początkowo prowadzono je wyłącznie w łódzkim ośrodku geograficznym, a zastosowana metodologia badań miała charakter wybitnie scjentystyczny. Wiodącymi badaczami w tym ośrodku, zajmującymi się problematyką granic reliktowych, byli Marek Koter i Marek Sobczyński, którym udało się stworzyć w Łodzi największy ośrodek polskiej geografii politycznej. Od lat 90. w badaniach granic reliktowych prowadzonych w Łodzi pojawiły się metody nauk społecznych (socjologii), a ich zastosowanie wiązało się z poszerzeniem spektrum badań o kwestie świadomości mieszkańców byłych pograniczy.

Przemiany ustrojowe w latach 90. XX w., dokonujące się po upadku systemu komunistycznego, przyniosły zwiększenie liczby ośrod-

ków geograficznych badających granice reliktowe w Polsce o kolejne dwa miasta – Wrocław i Kraków. W obu tych ośrodkach, choć akceptowano metodologię zaproponowaną przez ośrodek łódzki, to znacznie większy nacisk położono na metodologię nauk społecznych, odchodząc od czysto scjencyficznego wzorca. Choć w Polsce jest kilkanaście geograficznych ośrodków badawczych, to w pozostałych nie podjęto dotąd studiów nad granicami reliktowymi, a badania z zakresu geografii politycznej prowadzi się jeszcze tylko w Warszawie, Gdańsku, Poznaniu i Opolu.

Literatura

- Antonowicz R., 1996, *Wpływ dawnej granicy polsko-niemieckiej na zróżnicowanie społeczne i gospodarcze obszarów przygranicznych na przykładzie gmin Dobrodzień i Lubliniec*, praca magisterska, maszynopis, Łódź.
- Arnold S., 1951, *Geografia historyczna Polski*, PWN, Warszawa.
- Augelli J.P., 1980, *Nationalization of Dominican borderlands*, „Geographical Review”, 70, s. 19–35.
- Barwiński M., 2002, *Pogranicze w ujęciu geograficzno-socjologicznym. Zarys problematyki*, „Folia Geographica”, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 4, s. 11–23.
- Barwiński M., 2004, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Burghardt A.F., 1963, *Borderland. A historical and geographical study of Burgenland. Austria*, University of Wisconsin Press, Madison.
- Eberhardt P., 2004, *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, UMCS, Lublin.
- Figlus T., 2007, *Ewolucja struktur diecezjalnych Kościoła rzymskokatolickiego na ziemiach polskich*, praca magisterska, maszynopis, Łódź.
- Frazier T., 2000, *Tracking the Traces of Division: A Survey of the Berlin Wall as a Relict Boundary on the Urban Landscape. Conference on Borders and Boundaries. 54th Annual Meeting of the California Geographical Society, May 5–7, San Diego.*
- Frazier T., 2001, *The Waning Berlin Wall: Topography of a Relict Boundary, 97th Annual Meeting of the Association of American Geographers, February 27–March 3, New York.*
- Gallusser W., 1983, *Granice a krajobraz kulturowy*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 4, s. 133–136.
- Halecki O., 1917, *Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569*, Warszawa.
- Hartshorne R., 1933, *Geographic and Political Boundaries in Upper Silesia*, „Annals of the Associations of American Geographers”, 23, s. 195–228.

- Hartshorne R., 1936, *Suggestion on the Terminology of Political Boundaries*, „Annals of the Associations of American Geographers”, 26, s. 56–57.
- Heffner K., Rykała I., 1999, *Praszka – miasto w strefie dawnego pogranicza nad górną Prosną w koncepcjach nowego podziału administracyjnego Polski*, „Śląsk Opolski”, 1, s. 9–17.
- Holzer J. (red.), 1980, *Pozostałość granicy rozbiorowej w świadomości i kulturze materialnej ludności gminy Golub-Dobrzyń*, Warszawa.
- Janas K., 2005, *Świadomość terytorialna mieszkańców Bieszczad*, praca magisterska, maszynopis, Kraków.
- Kaczyński D., 1997, *Trwałość historycznej granicy polsko-litewskiej w krajobrazie kulturowym i świadomości mieszkańców Podlasia*, praca magisterska, maszynopis, Łódź.
- Kałuski S., 1983, *Granice polityczne jako przedmiot badań geograficznych*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 4, s. 123–131.
- Koronczak R., 1998, *Granica kulturowa w południowo-zachodniej części Śląska Opolskiego*, praca magisterska, maszynopis, Wrocław.
- Kosmala G., 1999, *Stabilność granic politycznych w Europie Środkowej i Wschodniej w XX w.*, „Czasopismo Geograficzne”, 70.
- Kosmala G., 2000, *Wpływ granicy państwowej na kształtowanie się granicy regionalnej na przykładzie regionu sycowskiego*, [w:] *Środowisko przyrodnicze i gospodarka Dolnego Śląska u progu trzeciego tysiąclecia*, Streszczenia referatów, komunikatów i posterów, 49. Zjazd PTG, Wrocław, s. 261–262.
- Kosmala G., 2001, *Cultural Divisions of Syców Borderland*, [w:] Koter M., Heffner K. (eds.), *Changing Role of Border Areas and Regional Policies. Region and Regionalism*, 5, University of Łódź, Silesian Institute in Opole, Silesian Institute Society, Łódź–Opole, s. 185–192.
- Kosmala G., 2003, *Granica reliktowa. Trwałość byłej granicy polsko-niemieckiej między Sulmierzycami a Rychtałem w krajobrazie i w świadomości*, Dom Wydawniczy Duet, Toruń.
- Kosmala G., Spallek W., 2005, *Pomniki „niemieckie” a ludność niepolaska w województwie opolskim (próba wyznaczenia granicy kulturowej)*, „Czasopismo Geograficzne”, 76 (3), s. 183–199.
- Koter M., 1997, *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej*, [w:] Handke K. (red.), *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa, s. 9–52.
- Koter M., 1999, *Kształtowanie się pogranicza oraz rola granicy w rozwoju obszaru nad górną Prosną*, [w:] Krzemiński T. (red.), *Nad górną Prosną. Monografia Praszki*, s. 445–501.
- Koter M., Kulesza M., 2001, *Geographical and Historical Grounds of Formation of Borders of Former and Present-Day Poland*, [w:] Koter M., Heffner K. (eds.), *Changing Role of Border Areas and Regional Policies. Region and regionalism*, 5, University of Łódź, Silesian Institute in Opole, Silesian Institute Society, Łódź–Opole, s. 165–179.
- Kowalski M., 2000, *Geografia wyborcza Polski. Przestrzenne zróżnicowanie*

- zachowań wyborczych Polaków w latach 1989–1998, „Geopolitical Studies”, 7.
- Kowalski M., 2007, *Księstwa w przestrzeni politycznej I Rzeczypospolitej*, [w:] *Nauki geograficzne w badaniach regionalnych. Referaty 56 Zjazdu PTG*, Akademia Świętokrzyska, Kielce.
- Kozłowski P., 2004, *Wpływ dawnej granicy zaboru pruskiego i rosyjskiego na krajobraz kulturowy i świadomość mieszkańców gmin: Żerków, Czermin, Pyzdry, Gizalki, Chocz*, praca magisterska, maszynopis, Łódź.
- Leimgruber W., 1983, *Granice polityczne jako czynnik integracji regionalnej. Przykład Bazylei i Ticino*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 4, s. 137–149.
- Machlak A., 1996, *Kształtowanie się pogranicza mazowiecko-kujawskiego i jego trwałość w świadomości regionalnej*, praca magisterska, maszynopis, Łódź.
- Moj B., 1993, *Ślady granicy państwowej we współczesnym krajobrazie kulturowym rejonu Górnej Prosnicy*, praca magisterska, maszynopis, Wrocław.
- Moskal M., 1999, *Świadomość regionalna społeczności polskiego Spisza i Orawy*, praca magisterska, maszynopis, Kraków.
- Natanson-Leski J., 1922, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, cz. 1: *Granica moskiewska w epoce jagiellońskiej*, Lwów.
- Odelga M., 2002, *Zróżnicowanie etniczne i religijne wschodniego pogranicza Polski*, praca magisterska, maszynopis, Wrocław.
- Orłowski K., 2002, *Historyczne pogranicze śląsko-małopolskie w krajobrazie kulturowym i świadomości mieszkańców*, praca magisterska, maszynopis, Łódź.
- Padło T., 2003, *Wpływ granicy rozbiorowej na zróżnicowanie zachowań i świadomości mieszkańców północnej części województwa małopolskiego*, praca magisterska, maszynopis, Kraków.
- Padło T., 2005, *The Impact of Historical Border on Social Behaviour and Perception in the Forer Russian-Austrian Borderland*, [w:] Koter M., Heffner K. (eds.), *The Role of Borderlands in United Europe. Historical, Ethnic and Geopolitical Problems of Borderlands. Region and Regionalism*, 7 (2), University of Łódź, Silesian Institute in Opole, Silesian Institute Society, Łódź–Opole, s. 9–26.
- Pawlaczek R., 1997, *Podziały terytorialne i proces kształtowania się granic Wielkopolski (X–XX wiek)*, praca magisterska, maszynopis, Łódź.
- Prescott J.R.V., 1965, *The geography of frontiers and boundaries*, Chicago.
- Rochmińska A., 1993, *Przemiany społeczno-gospodarcze pogranicza łącząco-mazowieckiego w aspekcie rozwoju wielkich miast Warszawy i Łodzi*, praca magisterska, maszynopis, Łódź.
- Rykiel Z., 1988, *Struktury i mechanizmy społeczne w regionie katowickim*, [w:] Jałowiecki B. (red.), *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Rykiel Z., 1997, *Kresy Zachodnie w Polsce*, [w:] Handke K. (red.), *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa.

- Rykiel Z., 2000, *Kresy, ich ewolucja i kontekst geopolityczny*, „Kwartalnik Geograficzny”, 4 (12).
- Sakowska I., 2002, *Kształtowanie się granicy między chrześcijaństwem wschodnim i zachodnim w Europie*, praca magisterska, maszynopis, Wrocław.
- Semkowicz W., 1919, *Granica polsko-węgierska w oświetleniu historycznym*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, 1919–20, Kraków.
- Sobczyński M., 1984, *Niezmiennność dawnych granic politycznych na obszarze Polski*, „Acta Universitatis Lodzianensis”. Folia Geographica, 3, s. 119–137.
- Sobczyński M., 1985, *Trwałość dawnych granic politycznych Polski we współczesnym krajobrazie kulturowym kraju (w świetle badań morfologicznych i użytkowania ziemi)*, praca doktorska, maszynopis w Bibliotece UŁ, Łódź.
- Sobczyński M., 1986, *Kształtowanie się karpaccich granic Polski (w X–XX w.)*, Zarząd Wojewódzki Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, Regionalna Pracownia Krajoznawcza, Łódź.
- Sobczyński M., 1988, *Stability of the Old Political Boundaries in the Contemporary Cultural Landscape of the Country (In the Light of Morphology and Land Use)*, The First „Łódź” Conference in Political Geography on Boundaries and Frontiers, maszynopis, Wieluń.
- Sobczyński M., 1993a, *O potrzebie badania granic na gruncie polskiej geografii politycznej*, [w:] *Współczesna geografia polityczna. Contemporary Political Geography*, „Conference Papers”, 17, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, s. 125–128.
- Sobczyński M., 1993b, *Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski*, „Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN”, 15, Warszawa.
- Sobczyński M., 1994a, *Delimitacja województwa piotrkowskiego z punktu widzenia trwałości struktur administracyjno-terytorialnych*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia Geographica, 18, s. 11–23.
- Sobczyński M., 1994b, *The Influence of Past Political Divisions of The Territory of Poland Upon the Regional Structure of the Country*, [w:] Koter M. (ed.), *Inner Divisions. Region and Regionalism*, 1, University of Łódź, Silesian Institute in Opole, Łódź–Opole, s. 103–116.
- Sobczyński M., 1996, *Królestwo Galicji i Lodomerii, czyli co dzieli polską przestrzeń*, „Geografia w Szkole”, 3, s. 164–167.
- Sobczyński M., 1997, *Zasięg terytorialny regionu łódzkiego oraz lokalne preferencje podziału administracyjnego niższych szczebli na obszarze ziemi wieluńskiej*, „Folia Geographica”, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 1, s. 149–163.
- Sobczyński M., 1998, *The Historical Transborder Region of Orawa*, [w:] Koter M., Heffner K. (eds.), *Borderlands or Transborder Regions – Geographical, Social and Political Problems. Region and Regionalism*, 3, Governmental Research Institute Silesian Institute in Opole, University of Łódź,

- Department of Political Geography and Regional Studies, Opole–Łódź, s. 141–149.
- Sobczyński M., 2000, *Historia powołania i przemiany administracyjne woj. łódzkiego*, [w:] Sobczyński M., Michalski W. (red.), *Województwo łódzkie na tle przemian administracyjnych Polski. W osiemdziesiątą rocznicę utworzenia województwa*, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Oddział w Łodzi, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Biuro Rozwoju Regionalnego w Łodzi, Łódź, s. 7–21.
- Sobczyński M., 2006, *Geografia granic i pograniczy w badaniach łódzkiego ośrodka geograficznego*, „Folia Geographica-Oeconomica”, Acta Geographica Lodziensia, 7, s. 19–36.
- Sobczyński M., 2006, *Studies on Relict Boundaries and Border Landscape in Poland*, Università degli Studi di Trento, Trento, <http://www.unitn.it/events/borderscapes>.
- Straszewicz L., 1964, *Zespół osiedleńczy Gorzów Śląski – Praszka na tle problemu zagospodarowania byłego pogranicza*, „Materiały i Studia Opolskie”, 10, s. 113–125.
- Straszewicz L., 1965, *L'Aménagement des zones anciennes frontières comme problème de géographie économique*, *Compte-Rendu du colloque géographique franco-polonais sur l'aménagement du territoire (juin 1963)*, Mémoires et Documents, t. 10, fascicule 2, Centre de Recherches et Documentation Cartographiques et Géographiques, Paris, s. 41–46.
- Straszewicz L., Kucharska M., 1972, *Procesy integracyjne Śląska Opolskiego w strefie byłego pogranicza nad górną Prosną*, „Materiały i Studia Opolskie”, 14 (25), s. 5–25.
- Supernat T., 1989, *Trwałość dawnej granicy politycznej polsko-niemieckiej w obecnym krajobrazie kulturowym i w świadomości ludności na przykładzie gmin: Lubnice, Byczyna Kluczborska, Perzów i Dziadowa Kłoda*, praca magisterska, maszynopis, Łódź.
- Turczyn M., 2000, *Województwa w polskiej tradycji podziału administracyjnego*, praca magisterska, maszynopis, Łódź.
- Tyszkiewicz J., 2003, *Historyczne momenty kształtowania granic Polski przez pierwszych Piastów do 1000 roku*, [w:] Tyszkiewicz J., *Geografia historyczna Polski w średniowieczu*, Wyd. DiG, Warszawa, s. 21–44.
- Weigend G.G., 1950, *Effects of boundary changes in the South Tyrol*, „Geographical Review”, 40, s. 364–375.
- Zajączkowski S., 1951, *Studia nad terytorialnym formowaniem ziem łączącej i sieradzkiej*, Łódź.